

Vilja Lukan
Tržiški muzej

UČENJE ZGODOVINE ZUNAJ UČILNIC – OBISK SPOMINSKEGA PROSTORA NEKDANJEGA KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA LJUBELJ JUG

Vilja Lukan
Tržič Museum

LEARNING HISTORY OUTSIDE THE CLASSROOM
– A VISIT TO THE MEMORIAL OF THE HISTORICAL
CONCENTRATION CAMP *LJUBELJ JUG*

IZVLEČEK

Območje nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug, podružnice koncentracijskega taborišča Mauthausen, je najpopolneje ohranjeno avtentično območje nemškega koncentracijskega taborišča na tleh današnje Slovenije. Zaradi tega so ohranjanje spominskega prostora, njegova zaščita in konec koncev poudarjen etični vidik pri interpretaciji vsebine obiskovalcem izjemno pomembni. Od leta 2014 s spominskim prostorom upravlja Tržiški muzej, ki daje velik poudarek obisku šolskih skupin, saj je danes pomembna vzgoja za vrednote miru za mlajšo generacijo. Strokovni delavci Tržiškega muzeja si prizadevajo, da bi mlajšim generacijam čim bolj razumljivo in primerno približali zgodovino in jim predstavili dogodke v Sloveniji med drugo svetovno vojno. V ta namen nadgrajujejo in posodablajo pedagoške programe in pri vodenju uporabljajo različne pedagoške pristope, s katerimi bi težke teme iz zgodovine učencem kar najbolj približali. Treba se je zavedati dogodkov, ki so se pod Ljubeljem zgodili med drugo svetovno vojno, opozarjati na njih in z ustrežno predstavitvijo ohranjati spomin na zgodovino, da se v prihodnosti kaj takega ne bi pozabilo in v kakršni koli obliki ponovilo. Z ustreznimi didaktičnimi pristopi lahko pri učencih ozavestimo vrednote, poudarimo, zakaj so pomembne in zakaj jih je treba spoštovati ter se po njih rav-

ABSTRACT

The area of the former concentration camp *Ljubelj jug*, a subdivision of the concentration camp Mauthausen, is the most authentically preserved German concentration camp in present-day Slovenia. Therefore, in interpreting the content to the visitors, preservation of the memorial, its protection and, ultimately, an emphasised ethical aspect play an immensely important role. Since 2014, the memorial has been managed by Tržič Museum, which places a great importance on school group visits, reflecting modern-day schools approach of educating the values of peace to the younger generation. Tržič Museum professionals work to bring history closer to younger generations in a way that is as understandable and as appropriate as possible, which includes the events that took place during World War 2 in Slovenia. For this purpose, they are upgrading and updating the pedagogical programs, using various pedagogical approaches in their tours to present this period of difficult historical events to students in the best way. The awareness and the memory of the events taking place during World War 2 in the Ljubelj area should be kept alive and pointed to through adequate presentation in order to remember them as well as prevent any similar developments in the future. Using appropriate didactic approaches, we can help raise awareness of the values in

nati. Prispevek obravnava pomen dediščine in predstavlja primer vodenja po območju nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug z opisanimi pedagoškimi pristopi.

Ključne besede: koncentracijsko taborišče, vzgoja za mir, memorialni prostor, didaktični pristopi, interpretacija težke dediščine

students as well as emphasise why they are important and why they should be respected and followed. The article focuses on the importance of heritage and gives an example of a tour of the former concentration camp Ljubelj jug with a description of the used pedagogical approaches.

Keywords: concentration camp, education for peace, memorial, didactic approaches, interpretation of a difficult heritage

UVOD

Tržiški muzej, ki od leta 2014 upravlja s spominskim parkom in spominsko sobo na območju nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug (od tu dalje KT Ljubelj jug), namenja velik poudarek vzgoji in izobraževanju mladih generacij, za katere so dogodki druge svetovne vojne že zelo časovno oddaljeni. Z ustreznimi pedagoškimi programi lahko učence dodatno izobražujemo o preteklih dogodkih in pripomoremo k ohranjanju zgodovinskega spomina ter spodbujamo večjo kritičnost in angažiranost učencev kot bodočih aktivnih državljanov. Prostori, kot je območje nekdanjega KT Ljubelj jug, so pomembni za učenje in vzgojo za vrednote miru in strpnosti, saj že sami po sebi nagovarjajo obiskovalca. Mladi se lahko ob tem učijo o temah, kot so vojna, totalitarizem, teror, rasizem, genocid, ksenofobija, se sprašujejo o človekovih pravicah in vrednotah, solidarnosti, aktivnem in odgovornem državljanstvu itd. Avtentično ohranjeni prostor predstavlja neprecenljivo dopolnitev k razumevanju zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem, saj že sam prostor in materialni ostanki ter druge tehnične podrobnosti poudarjajo realističnost teh dogodkov in onemogočajo manipulacije z interpretacijo zgodovine.¹

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE LJUBELJ

Memorialni prostor nekdanjega KT Ljubelj jug, podružnice koncentracijskega taborišča Mauthausen (nemško Konzentrationslager Loibl Süd), se nahaja ob cesti, ki vodi iz Tržiča proti Ljubelju, 1700 m pred vhodom v ljubeljski predor. Gre za spomenik državnega pomena in najbolj celostno ohranjen avtentični prostor, na katerem je v času druge svetovne vojne na slovenskem ozemlju delovalo koncentracijsko taborišče.² Nemški okupacijski sistem je Gorenjsko, s tem pa tudi območje, kjer so postavili taborišče, priključil koroškemu okrožju s sedežem v Celovcu. Taborišče Ljubelj je bilo ustanovljeno zaradi želje po gradnji predora skozi Karavanke, ki bi Nemcem omogočil prevoz večjega števila motoriziranih vojaških enot in boljše povezave Reichsgaua Koroška z Gorenjsko, ki je po kapitulaciji Jugoslavije pripadla nacistični Nemčiji. Internirance za delo na Ljubelju so s transporti pripeljali iz matičnega taborišča Mauthausen. Ob ljubeljskem predoru sta obstajali dve koncentracijski taborišči, in sicer južno na slovenski in severno na avstrijski strani predora. Prvi kaznjenci so na Ljubelj prispeli junija 1943. Med interniranci na Ljubelju je bilo največ Francozov (800), Poljakov (450), Rusov (188), Jugoslovanov (144), izmed teh največ Slovencev (110). Čeprav je po površini KT Ljubelj majhno, ni bilo po

¹ Babšek, J. (2016). Koncentracijsko taborišče Ljubelj jug. Pomen ohranjanja in interpretacije pomembnega memorialnega prostora. V: Muzeji, dediščina in kulturna krajina. Zbornik mednarodnega kongresa slovenskih muzealcev. Radovljica: SMD, str. 189 (dalje Babšek, 2016).

² Prav tam.

okrutnosti nič drugačno od velikih taborišč, saj so poleg težaškega dela interniranci trpeli tudi vsakodnevno nasilje, imeli pa so tudi slabo hrano in pomanjkljivo obleko – vse to v neizprosнем gorskem podnebjju. Prav tako kot matična velika taborišča je bilo tudi KT Ljubelj jug obdano z bodečo žico, šestimi stražnimi stolpi, uredili pa so tudi zasilni krematorij. Taborišče Ljubelj je bilo pod nadzorom enot SS. Vodil ga je komandant, pripadnik enot SS. Ob začetku delovanja taborišča je bil to Julius Ludolf, ki so ga kmalu premestili nazaj v centralni Mauthausen, saj je z nasiljem internirance pogosto onesposobil za delo. Zamenjal ga je Jakob Winkler. V taborišču je delovala SS-ambulanta, ki jo je vodil dr. Siegbert Ramsauer. Znan je bil po okrutnem in nečloveškem ravnanju z interniranci.

ODPORNIŠKO GIBANJE

KT Ljubelj jug je bilo postavljeno na okupiranem ozemlju, kjer je bila večina prebivalstva Slovencev. Takrat je tam delovala močno odporniško gibanje proti nemški okupaciji in s pomočjo pripadnikov odporniškega gibanja je bilo marsikomu lažje preživeti. Taka pomoč je bila mogoča, ker je poleg koncentracijskega taborišča stalo tudi taborišče za civilne delavce, ki so opravljali dela v povezavi z gradnjo ljubeljskega predora. Domačini v Podljubelju so internirancem pomagali s hrano in poštnimi pošilkami, pa tudi pri pobegih. Kot simbol solidarnosti in pomoči moramo izpostaviti dva domačina, inženirja Janka Tišlerja in Mici Mally, ter praškega zdravnika Františka Janoucha.

Tišler je bil civilni delavec, ki je pobegnul k partizanom. Z njegovo pomočjo je bila večina pobegov (24 od 28) uspešnih, pomagal pa je tudi s poštnimi pošilkami in hrano. Tudi večino svojega povojnega življenja je posvetil ohranjanju spomina na grozote, ki so se dogajale v KT Ljubelj. Nesebično pomoč pa je internirancem nudila tudi Mici Mally, ki je živela nad pekarno Romih v Trziču in internirancem pošiljala hrano, da so lažje preživeli. Dr. František Janouch je internirancem ostal v spominu kot človek, ki je nesebično pomagal bolnim in poškodovanim ter marsikomu požrtvovalno rešil življenje. Z interniranci je v taborišču ostal tudi ob koncu vojne.

Po vojni je bilo koncentracijsko taborišče Ljubelj skoraj za desetletje odmaknjeno od oči javnosti. Takoj po vojni je bilo požgano, zasuto in strogo zastraženo. Kljub temu pa je organizacija Zveze borcev NOV občine Trzič zbrala in ohranila dokaze o zgodovini taborišča.³ Leta 1954 so tam postavili spomenik Obtožujem (J'accuse), ki opominja na pretekle dogodke in opozarja na grozote, ki se v svetu dogajajo še danes. Pobudo za spomenik je podal pisatelj Émile Zola, ki se je boril proti antisemitizmu. Po načrtih arhitekta Borisa Kobeta ga je naredil kovač Jože Bertonec. Od leta 1954 ob spomeniku vsakoletno potekajo komemoracije.⁴

Leta 2014 je bilo območje koncentracijskega taborišča Ljubelj jug z odlokom⁵ razglašeno za spomenik državnega pomena, kamor spada tudi javni spomenik Obtožujem. Kasneje je v kleti bližnjega gostišča nastala še spominska soba z originalnimi predmeti iz taborišča Ljubelj jug. Vse tri točke so vključene v pedagoški program.

INTERPRETACIJA TEŽKE DEDIŠČINE TABORIŠČA

Prostori terorja oziroma težke dediščine, med katere spada tudi taborišče Ljubelj jug, zahtevajo posebno interpretacijo in prezentacijo. Tovrstne kraje v svetu ohranjajo z na-

³ Charlet, G. G. (1966). Kaznilnica v snegu. Ljubljana: Zavod Borec, str. 156.

⁴ Kratek pregled zgodovine povzet po Tišler, J. (1995). Mauthausen na Ljubelju. Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji. Celovec: Slovenska prosvetna zveza v Celovcu (dalje Tišler, 1995).

⁵ Odlok o razglasitvi območja taborišča Ljubelj za kulturni spomenik državnega pomena (Uradni list RS, št. 21/14).

menom, da te strahote ne bi bile pozabljene. Kot pravi Marija Jurić Pahor,⁶ se ob prebiranju pričevanj pravzaprav izrazito izražata dve nuji, namreč: da ne bi teh strašnih dogodkov nikoli pozabili in da je nujno preprečiti, da bi se še kdaj ponovili. Pri tem se je treba zavedati, da dogodki, ki so se zgodili v preteklosti, obstajajo, avtentični prostori pa predstavljajo povezavo med takšnimi dogodki in spomini nanje.⁷

Avtentični prostor že sam po sebi opominja, uči in nagovarja, ima drugačno čustveno sporočilnost kot sama naracija vodnikov, zato se muzejski delavci pri svojem delu lahko naslonijo na sam prostor. Na tej točki moramo omeniti pomembnost ozaveščanja mladih o vrednotah in človekovih pravicah, ki so jih teptali nacisti, s čimer se ukvarja tudi francoski zgodovinar Jean François Forges. Meni, da prenos vrednot do danes še ni rešen. Problem vidi v izginjanju preživelih žrtev, katerih pričevanje, ki učence postavlja pred živo besedo, vsebuje čustveno in človeško bogastvo, ki je brez primere in nenadomestljivo.⁸ Prav zaradi tega moramo spomin na dogodke ohranjati na drugačne načine, ki bodo imeli podoben učinek. Treba se je osredotočiti na interpretacijo dediščine, da bo vodenje obiskovalcev po prostorih spomina morda preprečilo vsaj pozabo. In tu pridejo v poštev zapisana pričevanja, literarna dela in fotografije. Forges opozarja, da je te vrste virov treba proučevati poglobljeno in z največjo strogostjo ter povedati to, kar nam povejo zapisi in pokažejo fotografije, in tudi to, česar nam ne.⁹ Jana Babšek, direktorica Tržiškega muzeja, meni, da muzealizacija omogoča ozaveščanje in prenos demokratičnih in občečloveških vrednot in da je odgovornost na muzejskih delavcih, kako bodo vrednote, ki jih nosi ta dediščina, predali naprej.¹⁰ Muzejski sodelavci smo poklicani iskati take načine muzealizacije, ki omogočajo komunikacijo, mladi morajo težke teme iz zgodovine razumeti, da se jih vrednote lahko dotaknejo. Mladi med obiskom spominskega prostora prepoznajo rdečo nit, ki poudarja solidarnost, pogum in medsebojno pomoč v težkih časih druge svetovne vojne skozi zgodbe Janka Tišlerja, Mici Mally in praškega zdravnika Františka Janoucha. Želimo, da bi se ob obisku spominskega prostora sprožile debate in da bi dialog potekal tudi, ko bo skupina prostor zapustila. Glavni poudarek dajemo zgodbam posameznikov, pričevanjem in fotografskemu gradivu, ker se mladih to dotakne bolj kot le razlaga. Samo vodenje in dialog/debata pa nista dovolj, saj ne zagotavljata, da bodo vsi mladi res aktivni. Zato smo v program vključili tudi delovne liste, na katerih so pričevanja in fotografije. Pri delu s pričevanji se učenci premikajo po prostoru in skozi pričevanja in zgodbe odkrivajo, kako je bilo koncentracijsko taborišče Ljubelj jug videti v času delovanja, kaj se je tam dogajalo, in iz prve roke slišijo o stvareh, ki se jih učijo v šoli. Fotografije skušajo umestiti v prostor in razmišljajo o osebah in predmetih na njih. Cilj vodenja po spominskem prostoru je razumevanje in širjenje aktivnega državljanstva, sprejemanje drugačnosti in strpnosti. Tako lahko prenašamo vrednote, ki so vezane na prostor taborišča, z namenom, da bodo obiskovalci v aktualnih okoliščinah sposobni samostojno premisliti ter z državljanskim pogumom doseči, da se takšne strahote ne bodo več ponovile.

UČENJE ZGODOVINE ZUNAJ UČILNIC

Tema druge svetovne vojne in nacizma je težka, a je njeno obravnavanje nujno potrebno, saj spodbuja kritično razmišljanje o politični odgovornosti in moči, zavedanje o vlogi države, vlogi družbe kot celote in vsakega posameznika, ki jo sestavlja. S tematiko druge svetovne vojne se učenci seznanijo v višjih razredih osnovne šole in nato v srednji šoli in že učni načrt za osnovne šole od učenca zahteva znanje o drugi svetovni vojni in njegovo kritično razmišljanje o zgodovinskih dogodkih, poudarki pa so:

6 Jurić Pahor, M. (2016). O nujnosti pričevanja, Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič, Tržiški muzej, str. 189–198.

7 Perko, V. (2016). Muzeji in prostori spomina, Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič: Tržiški muzej, str. 209.

8 Forges, J. F. (2016). Shoah in deportacija: memorija, zgodovina in prenos, 70 let pozneje; Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič: Tržiški muzej.

9 Prav tam, str. 233–234.

10 Babšek, 2016, str. 238.

- učenec mora poznati razlike med demokratičnimi, diktatorskimi in totalitarnimi oblikami vladavine,
- pojasniti mora, zakaj se je v nekaterih državah uveljavila ta oblika vladavine,
- opisati mora glavne značilnosti druge svetovne vojne in pojasniti njene posledice,
- zmožen mora biti oblikovati samostojne sklepe, poglede, mnenja, stališča in rešitve,
- razumeti mora različne interpretacije zgodovine in zakaj prihaja do različnih pogledov,
- navesti in pojasniti mora značilnosti političnih sistemov, ki so izvajali zločine proti človeštvu, genocide, holokavst in druge oblike množičnega kršenja človekovih pravic.¹¹

Obravnavanje dogodkov druge svetovne vojne opominja, da so rasizem, ksenofobija in genocid še vedno prisotni in se ponavljajo. Obravnavanje holokavsta pri pouku zgodovine pa ne pomeni le obsodbe nacističnih zločinov nad Judi, Romi, Sinti, slovanskimi in drugimi narodi ter spomina na več milijonov žrtev, ampak tudi obsodbo vsakega odklonilnega, izključujočega ali sovražnega obravnavanja posameznika ali skupine na temelju rase, narodnosti, vere, spolne usmerjenosti, družbenega položaja ali političnega prepričanja. Da lahko temo učenci čim bolj usvojijo, je treba zgodovinska dejstva pri predmetu zgodovine združiti s temami domovinske in državljanske vzgoje ter etike. V šolah imajo učitelji na voljo številna učna gradiva, opaziti pa je, da veliko učencev pravilno razume določene pojave in procese šele takrat, ki si jih ogledajo na terenu.¹² Zato imajo tudi pri predmetu zgodovina velik pomen ekskurzije oziroma učenje na terenu. Po Webbru ločimo več vrst zgodovinskih ekskurzij: zgodovinske učne poti, zgodovinske učne ogleda, zgodovinsko terensko, muzejsko in arhivsko delo ter kombinacijo zgoraj naštetih.¹³ Učenje zgodovine na avtentičnem prostoru spomina nekdanjega KT Ljubelj jug skupaj s spominsko sobo, zagotovo predstavlja kombinacijo zgoraj naštetih načinov učenja na terenu. O tem je pisala že Danijela Trškan, ki pravi, da je »*teren oziroma naravno okolje motivacije in vir za učenje z odkrivanjem. /.../ Naravno okolje oz. teren predstavlja možnosti za spoznavanje in odkrivanje različnih značilnosti, tudi zgodovinskih (zgradbe, spomeniki, objekti, predmeti).*«¹⁴

UČENJE ZGODOVINE SKOZI PRIČEVANJA IN FOTOGRAFIJE

Poučevati o drugi svetovni vojni in težkih temah, ki so povezane z nasiljem, predstavlja poseben izziv. Mlajša generacija se od obdobja druge svetovne vojne časovno vedno bolj oddaljuje, spomin na drugo svetovno vojno zamenjujejo spomini na novejšo vojno (osamosvojitvena vojna, druge vojne na območju nekdanje Jugoslavije). Primerni didaktični pristopi lahko pripomorejo k ohranjanju zgodovinskega spomina na drugo svetovno vojno, predvsem z namenom zavedanja vzrokov, ki so jo povzročili, da bi podobne ideje o rasnih teorijah in procese danes pravočasno prepoznali in preprečili. Kot pravi že Vilma Brodnik,¹⁵ je učinkovit didaktični pristop vključevanje virov prve roke z različnimi ohranjenimi pričevanji, v pouk zgodovine. Priča je imela neposreden stik z dogodki ali stanji in skozi dnevnike, pisma, zapiske, literarne vire ipd. lahko zgodovinsko dogajanje učenec približamo in spodbujamo empatijo, sočutje in spoštovanje do žrtev, ki so preživele vojno. S tem pristopom želimo doseči, da se učenci naučijo primerjati osebna doživetja s splošnim zgodovinskim dogajanjem, da se naučijo sklepati o vplivu širšega zgodovinskega ozadja na osebno doživljanje in da lahko z različnih vidikov proučijo dogajanje. Uporaba raznovrstnih virov pri pouku zgodovine se vedno izkaže za zelo uspešno. Učenci si namreč zapomnijo veliko več in predvsem učno snov razumejo, če so pri ustvarjanju nove snovi dejavni. Kombinacija več učnih metod popestri in poveča kakovost pouka ter

¹¹ Program osnovna šola. Zgodovina (2011). Učni načrt, Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, str. 6, 23–25.

¹² Potočnik, D. (2004). Ekskurzije in pouk zgodovine. V: Zgodovina v šoli, letnik 12/3–4, str. 65.

¹³ Weber, T. (1994). Razlikujmo načine in namene stvarnega pouka pri zgodovinskem delu (ekskurzije). V: Zgodovina v šoli, letnik 3/4, str. 30–36.

¹⁴ Trškan D. (2007). Lokalna zgodovina – učenje z odkrivanjem. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, str. 78.

¹⁵ Brodnik, V. (2014). Pouk zgodovine o vojnah skozi oči otrok in mladostnikov. V: Zgodovina v šoli, letnik 23/1–2, str. 23–25.

da učencem možnost, da v večji meri pokažejo svoje zanimanje za zgodovino.¹⁶ Z vključevanjem različnih zgodovinskih virov v obravnavo druge svetovne vojne, postane pouk zgodovine pestrejši, ni več tako abstrakten in ne govori več o tako oddaljenih ljudeh, dogodkih in pojavih, ampak o konkretnih ljudeh, njihovih stiskah, doživetjih, odločitvah, o njihovem delu, o uspehih in neuspehih.

Ob raziskovanju na avtentičnem območju skupaj s proučevanjem pričevanj in fotografij lahko učenec:

- spozna zgodovino območja in širša zgodovinska dejstva,
- si ustvari lastno mnenje, sklepe in razlage,
- pojasni značilnosti zgodovinskega obdobja,
- primerja in opiše podobnosti in razlike med viri,
- poišče razloge za določena dogajanja,
- ugotavlja, zakaj je avtor razmišljal tako, kot je razmišljal,
- loči med zgodovinskimi dejstvi in mnenji,
- se uči o stereotipih, predsodkih in pristranskostih,
- ugotavlja, kakšen je namen pisanja (poročanje, razlaganje, utemeljevanje).

Pričevanja nam prinesejo znanje, pa tudi veliko podrobnosti o posameznih zgodovinskih dogodkih in pojavih. Čeprav pričevanja niso znanstvena zgodovina, so neprecenljiv zgodovinski vir, na temelju katerega bo napisana zgodovina. Spomine je treba ohranjati za zgodovino.¹⁷

PRIMER PEDAGOŠKEGA PROGRAMA NA OBMOČJU NEKDANJEGA KT LJUBELJ JUG

Vodstvo po samem taborišču je za učence posebno doživetje. Območje nekdanjega taborišča, skritega med visokimi gorami, govori svojo zgodbo. Skupina začne v spominski sobi, kjer učenci dobijo delovne liste s pričevanji in fotografijami. Vodič jim razloži potek dela, nato pa jih odpelje do spomenika Obtožujem/J'accuse. Tam jih najprej nagovori, da se razgledajo okoli sebe. Spodbudi jih, da začnejo razmišljati, kam so prišli, kje se nahajajo, kaj opazijo, kakšen občutek imajo. Učenci se znajdejo v novem in neznanem prostoru z močno vsebino in preden se jih zasuje s podatki, je dobro, da prostor spoznajo in ga opazijo. Vodič jih nagovori z vprašanji, kot so: Kje se nahajamo? Kaj vam najprej pade v oči? Kakšen je teren? Kakšna je klima? Kakšni so vaši občutki? Tako lahko učenci začnejo prostor doživljati in se osredotočijo na temo, ki jo bodo poglobljeno spoznavali v nadaljevanju. Učenci z opazovanjem nadaljujejo skozi celotno vodstvo, pozorni so na občutke, ki jim jih daje določeni prostor na začetku in ob koncu obiska. Že na začetku poteka dialog med vodičem in učenci. Tako se takoj vzpostavi odnos, ki pripomore k boljši komunikaciji. Ko učenci delijo svoja opazanja in občutke, jih vodič umesti v čas in prostor. Razjasni, o katerem obdobju druge svetovne vojne bodo govorili, razloži temeljne pojme, kot so koncentracijsko taborišče, uničevalno taborišče, delovno taborišče, se dotakne avstrijskega taborišča Mauthausen, razloži razlog za nastanek KT Ljubelj in naredi kratek pregled zgodovine samega taborišča. Že na tej točki predstavi pomen ohranjanja prostora nekdanjega KT Ljubelj. Takoj za uvodom se začne opirati na pedagoško metodo dela s pričevanji in fotografskim gradivom.

¹⁶ Trškan, D. (2001). Metoda dela s slikovnim gradivom pri pouku zgodovine. Zgodovina v šoli, letnik 10/1, str. 3.

¹⁷ Brodnik, (2014). Pouk zgodovine v vojnah skozi oči otrok in mladostnikov. V: Zgodovina v šoli, letnik 23/1–2, str. 25.

PRIMER PEDAGOŠKEGA PROGRAMA, PROUČEVANJE PRIČEVANJ IN FOTOGRAFIJ

NASTANEK TABORIŠČA IN PRIHOD PRVIH INTERNIRANCEV

V taborišču Mauthausen je bila 2. junija 1943 pripravljena za odhod skupina 330 internirancev. V dveh potniških vagonih so jih pripeljali v Tržič, kamor so prispeli pozno popoldne, od tam so jih peljali na Ljubelj. Taborišče zanje je bilo že pripravljeno. Skupina se ustavi pred vhomom v nekdanje KT Ljubelj jug in prebere pričevanje Zore Konič, ki je živela v Tržiču.

»Stanovali smo tik za tržiško železniško postajo. Iz stanovanja sem lahko videla zadnjo stran prostranega poslopja z večjo skladiščno stavbo in stavbo, v kateri je stanoval postajni načelnik. Bilo je 3. junija 1943, ko je ob približno 15. uri na postajo pripeljal tovorni vlak. Takoj sem odšla proti postaji, kjer sem opazila zelo veliko nemških vojakov gestapa ob tovornem vlaku, ki se je ustavil na postaji. Ko so odpirali vagona, sem opazila, da sta iz nekega vagona padla dva človeka, oblečena v črtasta oblačila, drugi pa so ob kričanju Nemcev skakali z vagonov. Stalno so vpili na te neznane ljudi, za katere sem imela občutek, da so zelo izmučeni. Zbrala sem pogum, odšla do vodilnega gestapovca in ga prosila, če lahko dam tem ljudem cigarete. Odgovoril mi je, da ne, in mi zagrozil, da bo še mene poslal v lager na Ljubelj.«¹⁸

»Interniranci so me potihoma spraševali, kje so. Povedali smo jim.«¹⁹

Možni vprašanji, vezani na odlomka:

- Kdo so bili interniranci?
- Ali misliš, da so domačini vedeli, kaj se pripravlja pod Ljubeljem? Zakaj misliš, da je bilo dogajanje prikrito?

UPORABLJENE FOTOGRAFIJE IN ODLOMKI IZ PRIČEVANJ TER MOŽNA VPRAŠANJA ZA UČENCE

Spominski prostor nekdanjega KT Ljubelj jug.

(Foto: Vili Vogelnik, Arhiv Tržiškega muzeja.)

¹⁸ Romšak, J., Hočevar, S. (2014). Koncentracijsko taborišče Ljubelj jug, Podružnica Mauthausna 1943–1945. Tržič: Tržiški muzej, str. 83.

¹⁹ Prav tam, str. 84.

- Kakšen se ti zdi prostor nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug?
- Kaj se je še ohranilo?
- Kakšen občutek imaš ob vstopu v prostor?

PRIHOD V KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE LJUBELJ JUG

Skupina vstopi v KT Ljubelj jug, kjer prebere pričevanje Gastona G. Charleta iz knjige Karavanke, kaznilnica v snegu: »Bili ste izbrani, da boste delali za veliki nemški rajh, za uspeh njegove hegemonije. Tukaj niste v sanatoriju, temveč v delovnem taborišču. Kdor bi kanil kaj slabega, jo bo skupil; vsakemu primeru nepokorščine bo sledilo kruto povračilo. Jutri zjutraj ob štirih vas bo zbudil zvonec; potem se boste v treh minutah oblekli, v petih minutah umili; nato zajtrk, nato apel. Potem odhod na delo.«²⁰

»Kmalu smo vsi delali, po skupinah ali posamično: eni so se z lopatami, krampi in samokolnicami lotili delov tal, ki jih je bilo treba zravnati; drugi so pobirali odvečno kamenje; tretji, med katerimi sem bil tudi jaz, so se namenili razžagati in razcepiti kup krcljev v lopi, ki naj bi bili za kurjavo.« (Gaston G. Charlet)²¹

Možna vprašanja, vezana na odlomka:

- Kakšne so bile razmere v taborišču?
- Kakšne so bile razlike med delovnimi, kazenskimi in uničevalnimi taborišči?
- Kaj je to prisilno delo?

Delo na predoru.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

SS-ovci na sodnem procesu v taborišču Wolfsberg v Avstriji, in sicer od leve: Siegbert Ramsauer, Jakob Winkler, Walter Brietzke, Paul Gruschwitz.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

Možni vprašnji, vezani na fotografiji:

- Kakšni se ti zdijo ljudje na fotografijah?
- Kaj misliš, da se je z njimi zgodilo po koncu vojne?

»Taborišče je imelo obliko kvadrata s stranico sto metrov. Na vsakem oglu se je dvigal stražni stolp z žarometom in mitraljezom. Okrog taborišča je bila dvojna ograja iz bodeče žice, pritrjena na velike, globoko vkopane drogove.«²²

»Jetniških blokov je bilo šest. Eden je rabil za ambulanto. V enem so bile kuhinje. In še majhna baraka, kjer je bila hkrati umivalnica in pralnica.«²³

²⁰ Charlet, G. G. (1966). Kaznilnica v snegu. Ljubljana: Zavod Borec, str. 17.

²¹ Prav tam, str. 30.

²² Prav tam, str. 40.

²³ Prav tam, str. 25.

Možna vprašanja, vezana na odlomka in fotografijo:

Fotografija dograjenega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

- Kako je nekoč izgledalo taborišče?
- Ali lahko ugotoviš, kje so stali stražni stolpi in kje je bilo taborišče ograjeno?
- Kakšen je bil prostor nekdanjega koncentracijskega taborišča včasih?
- Kaj ti na fotografiji najbolj pade v oči?

PISMA SVOJCEM

»Doletela vas je milost, da lahko pišete domov in da prejmete pošto od staršev, če še mislijo na vas. Lahko vam pošljejo tudi kak paket, če jim tako narekuje srce. In pazite na besede! Imena tega kraja ne smete povedati, dvoumne podrobnosti vam prav tako niso dovoljene. Pišite o zdravju, da ste zdravi. Tako ukaže komandant.«²⁴

Možna vprašanja ob odlomku in pismu iterniranca:

- Zakaj so imeli posebna navodila ob pisanju pisem?
- Zakaj vodstvo taborišča ni želelo, da bi se izvedelo, kakšne so razmere v taborišču?
- Zakaj misliš, da so bili interniranci tako hvaležni Janku Tišlerju, da jim je pomagal pri poštnih pošiljkah?

Pismo za interniranca, naslovljeno na Janka Tišlerja.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

ODPORNIŠKO GIBANJE

»Tudi tu je nastala odporniška organizacija, ki je bila okupatorjem trn v peti. Pristaši odporniškega gibanja so delali kot civilni vpoklicanci na različnih gradbiščih, oziroma so bili tako kot mi podvrženi prisilnemu delu. Od teh civilistov, zlasti pa od slovenskega inženirja Janka Tišlerja, domačina iz Trziča, je naš glavni stan dobival novice in jih nato previdno posredoval tistim, o katerih zanesljivosti je bil prepričan.« (Gaston G. Charlet)²⁵

Možni vprašanja ob odlomku:

- Zakaj misliš, da se je vzpostavilo odporniško gibanje?
- Ali misliš, da so uporniki delali prav? Utemelji.

POMOČ DOMAČINOV

»Najšibkejšim so nič kolikokrat pomagali najmočnejši; drugi so odstopali delček svojih obrokov za tiste, ki so jih bili še bolj potrebni, čeprav se še sami ne bi mogli nasititi z njimi. Zakaj se med ljudmi uveljavita bratstvo in medsebojna pomoč šele takrat, ko jih zgrabi zla usoda, ko jim grozi uničenje, ko so na meji obupa?« (Gaston G. Charlet)²⁶

²⁴ Prav tam, str. 49.

²⁵ Prav tam, str. 55.

²⁶ Prav tam, str. 30.

»V Podljubelju so bile postavljene barake za taboriščnike, ki so spadali pod Mauthausen, njihova naloga pa je bila zgraditi tunel pod Ljubeljem. Za to postojanko je bilo treba priskrbeti prehrano. Kruh je bil osnovno živilo. Tako je bila naša pekarna med prvimi, ki je prišla v stik z ujetniki. Trikrat tedensko so prihajali kamioni po kruh v spremstvu vojakov ter petih ali šestih ujetnikov za delo. Takrat je nemško spremstvo dobilo kosilo v kuhinji, ujetniki pa so se menjavali po dva in dva v delavnici, da je bilo to čim manj opazno. To je bila tudi idealna prilika za druge vrste pomoči. Ujetniki so puščali na papirju vreč od moke naslove svojih domačih in nekaj napisanih vrstic. Posebna pomoč je bila oskrba z zdravili in sanitetnim materialom. Zdravila so bila potisnjena v štruce kruha, nameščene na kamionu na posebno mesto.« (Minika Romih Ovsenik)²⁷

»Tržičani so trpečim internirancem na Ljubelju pomagali na različne načine. Nemci so dvakrat tedensko prihajali v Tržič s tovornjakom po kruh v pekarijo Romih. Vedno je prišla tudi skupina šestih internirancev, da so nalagali kruh. Romihova sta nemške vojake zamotila tako, da sta jim postregla z žganjem in malico, v skladišču pekarnice pa so postregli z juho in drugo hrano tudi internirance. Vedno so jim dali hrano in cigarete, kar so zbrali Tržičani. Spominjam se Mici Mally, ki je živela v hiši nad Romihovo pekarno. Prav ona je zbirala od domačinov razno pomoč za internirance in organizirala dostavo na Ljubelj. Ko so interniranci z Nemci prihajali v Tržič v skladišče materiala, je zanje organizirala tople obroke hrane, spotoma pa jim je izročala pošto in druge priboljške za taboriščnike.« (Božena Chaffin-Zibler)²⁸

»Spominjam se, da je bil zapornik, ki se je pojavil na domačiji, oblečen v modro-belo črtasto obleko in obut v cikle. Okoli roke je imel svetlo kovinsko zapestnico, na kateri je bila napisana številka. Brat Peter jo je prepilil in vrgel stran. Obleko smo požgali, mladeniču, staremu okoli 20 let, pa smo dali svoja stara oblačila. Dali smo mu hrano in ga odpeljali v svislj na sosedovem travniku. Tam je bilo nekaj sena in fant je živel v tisti šupi. Če ni bilo nemških patrolj, je prišel do kmetije, kjer smo mu dali hrano. Rad je šel v hlev in si ogledoval živali. Kadar je bilo nevarno, je ostal v svisljih in so mu otroci prinašali hrano. Tam je ostal približno en teden, nato ga je brat Joža odpeljal v Jelendol, kjer se je pridružil partizanski četi. Kasneje je odšel v partizane na Primorsko in tam dočakal osvoboditev.« (Anica Mali)²⁹

»Prebivalstvo, katerega ponos in dostojanstvo bi bilo lahko vzgled drugim evropskim narodom, nas je sprejelo z bolešno naklonjenostjo, kljub temu, da so nas SS-ovci najavili kot nevarne zločince. Pomoč, ki so nam jo nudili že od prvega trenutka, ko smo prišli na Ljubelj, in vse do konca, nam je pokazala vašo naklonjenost in najgloblja čustva, ki ste jih gojili do nas in za kar se vam hvaležno in iskreno zahvaljujemo.«³⁰

Možna vprašanja ob odlomkih:

- Kaj lahko iz pričevanj sklepaš o lokalnih prebivalcih?
- Kot kakšne ljudi bi jih opisal/-a?
- Misliš, da so ravnali prav? Utemelji.
- Razmišljaj, kako bi ti ravnal/-a v podobni situaciji.
- Kako so bili iz opisa videti interniranci?
- Kdo misliš, da je napisal zadnji citat?

Veliko časa posvetimo govoru o odporniškem gibanju in pomoči domačinov. Učence s pričevanji spodbudimo k razmišljanju o solidarnosti, pogumu, medsebojni pomoči, strpnosti, predsodkih in vrednotah, ki so jih med vojno nacisti teptali.

²⁷ Romšak, J., Hočevar, S. (2014). Koncentracijsko taborišče Ljubelj jug, Podružnica Mauthausna 1943–1945. Tržič: Tržiški muzej, str. 103.

²⁸ Prav tam, str. 101.

²⁹ Prav tam, str. 97.

³⁰ Prav tam, str. 90.

Janko Tišler.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

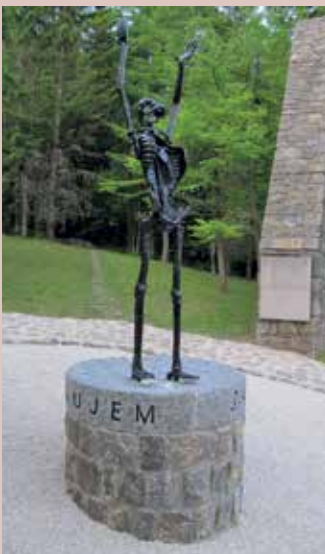

Praški zdravnik František Janouch.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

Spomenik Obtožujem.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

31 Charlet, G. G. (1966). Kaznilnica v snegu. Ljubljana: Zavod Borec, str. 150.

Možni vprašanji ob fotografijah:

Mici Mally.

(Vir: Arhiv Tržiškega muzeja.)

- Kakšne se ti zdijo osebe na fotografijah?
- Zakaj misliš, da so jih interniranci tako zelo spoštovali?

ZAKLJUČEK PROGRAMA

»Preteklost. Daljna in bližnja, tragična in s slavo obdana. Preteklost, ki nas navdaja s ponosom, ki je nepremagljiva in veličastna – čeprav si nekateri prizadevajo, da bi jo vrgli med staro šaro. Politike morda ni moč voditi s čustvi; toda o politiki, ki se za čustva ne zmeni, ki skuša utrditi mir na temeljih pozabe ali celo z nadgraditvijo najstrašnejših zločinov, kar jih pozna zgodovina, lahko pove vsak kozji pastir, kako se bo končala« (Gaston G. Charlet)³¹

Možna vprašanja ob odlomku:

- Kako razumeš zgornji citat?
- Ali meniš, da se danes dogodki, ki so se dogajali med drugo svetovno vojno, ponavljajo?
- Kako lahko pripomoremo k večji strpnosti družbe?
- Zakaj je pomembno ohranjati spomin na zgodovinske dogodke?

Vodstvo se zaključí z razmišljanjem o tem, kako lahko preteklost pripomore k boljši prihodnosti. Učence spodbudimo k povezovanju zgodovine z aktualnim stanjem in k razmišljanju o tem, kako lahko vsak posameznik pripomore k boljši družbi.

Možna vprašanja ob fotografiji spomenika Obtožujem:

- Kaj po tvojem mnenju predstavlja spomenik?
- Kaj misliš, da sporoča?
- Kakšen je tvoj občutek ob pogledu na spomenik?

Skupina si nato ogleda še spominsko sobo, kjer so shranjeni predmeti povezani s KT Ljubelj jug. Originalni predmeti govorijo zase, razlagi dajo legitimnost in učencem približajo preteklost. Predmeti naredijo preteklost oprijemljivo in opozarjajo na to, da so se grozote tam res dogajale.

Cokle.

(Foto: Milan Malovrh, Arhiv Tržiškega muzeja.)

Orodje, ki so ga vsakodnevno uporabljali interniranci.

(Foto: Milan Malovrh, Arhiv Tržiškega muzeja.)

Taboriščna obleka.

(Foto: Milan Malovrh, Arhiv Tržiškega muzeja.)

NAMEN PEDAGOŠKEGA PROGRAMA

Poudarek pedagoškega programa je predvsem na spodbujanju samostojnega in kritičnega mišljenja učencev. Ti ob reševanju delovnega lista, na katerem so pričevanja in fotografije, spoznajo dogodke, ki so se dogajali pod Ljubeljem med drugo svetovno vojno. Učenje z viri iz prve roke spodbuja k razmišljanju, sklepanju, ustvarjanju mnenj, hkrati pa učenci ob proučevanju pričevanj pridobijo znanje o zgodovinskih dogodkih ali pojavih. Večji del delovnega lista je namenjen citatom o odporniškem gibanju, solidarnosti in medsebojni pomoči, saj želimo izpostaviti, da smo vsi mi za svoja dejanja odgovorni sami in da se lahko vedno sami odločimo, kako bomo delovali v danem položaju. Učenci se z delovnimi listi pomikajo skozi prostor in lahko določene podatke umestijo v sam prostor in v današnji čas. Z učenjem zunaj, na terenu, razvijajo veščine opazovanja, primerjanja in sklepanja, razvijajo mišljenje ter sposobnosti samostojnega učenja in raziskovanja.³²

³² Gaber, B. (2009). Ekскурzija s terenskim delom in z učenjem z odkrivanjem. V: Zgodovina v šoli, letnik 18/1, str. 53.

Na delovnih listih so poleg pričevanj tudi fotografije. Vodenje ob fotografijah spodbuja učenčeve čustvene in konkretne predstave ter prispeva k vživljanju v učno vsebino. Težka tema iz zgodovine, ki jo predstavljajo koncentracijska taborišča, tako postane laže predstavljiva, otipljiva in dokazljiva. Učenci skozi videno in občuteno laže oblikujejo svoj osebni odnos do teme in ugotovijo, da tudi oni lahko pripomorejo k temu, da se spomin in z njim tudi etične vrednote, ki jih je med drugo svetovno vojno poteptal nacizem, spoštujejo, in opozarjajo, zakaj se je treba v življenju po njih ravnati.

Območje nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug nudi enkratno možnost za uresničitev učnih ciljev pri obravnavi tem o drugi svetovni vojni na Slovenskem, saj nam kaže, da so koncentracijska taborišča veliko bliže, kot bi si mislili, saj so nastala tudi na ozemlju današnje Slovenije in nas na napake človeštva opominjajo pred našimi očmi.

SKLEP

Učenje o dogodkih druge svetovne vojne je izjemno pomembno, vendar pa je pri težkih temah treba uporabiti ustrezen pedagoški pristop. Različne oblike pričevanj, osebnih življenjskih zgodb in fotografij so se izkazale za zelo primerne za pouk zgodovine o vojnem nasilju. S pravo izbiro pričevanj in fotografij v učencu vzbudimo empatijo, sočutje in spoštovanje žrtev vojnega nasilja. Učenci ob tem lahko preiščejo tudi širše zgodovinsko ozadje dogajanja in ugotavljajo zgodovinske, kulturološke in psihološke vzroke, ki so pripeljali do vojn in množičnega kršenja človekovih pravic.³³

V prispevku sta predstavljena območje nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug in pedagoški program, ki nudi izjemno možnost za realizacijo učnih ciljev pri obravnavi druge svetovne vojne na Slovenskem, za zadnje razrede osnovnih šol in srednje šole. Učenje na terenu, zunaj šole v učencih vzbudi drugačen odnos do zgodovinskih dogodkov, zgodovina postane otipljiva, še bolj pa jim jo približamo z uporabo različnih virov, kot so pričevanja, fotografije oz. viri prve roke in drugi zapisi ter predmeti. Pedagoški program poteka ob reševanju delovnih listov, na katerih so zapisi pričevanj in fotografije. Prav tako pa jih vodič vodi po samem območju nekdanjega koncentracijskega taborišča in spominski sobi, v kateri je muzejska razstava predmetov. Tak način dela spodbuja učenčevo kritično mišljenje in sposobnost odločanja, zmožnost ustvarjanja lastnega mnenja in razmišljanja. Namen je poudariti grozote, ki so se med drugo svetovno vojno dogajale pod Ljubeljem, ter prenesti obče veljavne vrednote naše civilizacije na mlajše generacije, z željo, da bi se o težkih temah iz zgodovine čim več govorilo. Osvetliti želimo močno odporniško gibanje, ki se je vzpostavilo pod Ljubeljem, saj zgodbe o domačinih, ki so pomagali internirancem, predstavljajo svetlo točko v času terorja, solidarnost, medčloveško pomoč in poudarjajo svobodo odločanja vsakega posameznika. Predvsem pa želimo s takimi pedagoškimi programi doseči, da učenci znanje o preteklosti uporabijo za prihodnost in zgodovino spoznajo kot pomembno in uporabno za današnji čas. Opozoriti jih želimo, naj ne bodo brezbrizni opazovalci, ampak naj se na krivice in kršenje pravic odzovejo. Tako vzbujamo njihovo zavedanje vloge aktivnih in odgovornih državljanov. Na pedagoškem programu se seznanijo s pojmi, kot so genocid, holokavst, vojno hudodelstvo, kjer gre za kršenje temeljnih človekovih pravic. In na koncu je naš cilj z ozaveščanjem učencev o pomenu spoštovanja in ohranjanja človekovih pravic, etike in vrednot ter s poudarjanjem odgovornosti doseči, da se takšni zgodovinski dogodki ne bi pozabili in v kakršni koli obliki ponovili.

³³ Brodnik, V. (2014). Pouk zgodovine o vojnah skozi oči otrok in mladostnikov. V: Zgodovina v šoli, letnik 23/1-2, str. 43.

VIRI IN LITERATURA

- Babšek, J. (2014). Peklensko prizorišče koncentracijskih taborišč, Koncentracijsko taborišče Ljubelj jug, Podružnica Mauthausna 1943–1945. Tržič: Tržiški muzej.
- Brodnik, V. (2014). Pouk zgodovine o vojnah skozi oči otrok in mladostnikov. V Zgodovina v šoli, letnik 23/1–2, str. 23–45.
- Charlet, G. G. (1966). Kaznilnica v snegu. Ljubljana: Zavod Borec.
- Forges, J. F. (2016). Shoah in deportacija: memorija, zgodovina in prenos, 70 let pozneje; Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič: Tržiški muzej, str. 233–242.
- Gaber, B. (2009). Ekskurzija s terenskim delom in z učenjem z odkrivanjem. V: Zgodovina v šoli, letnik 18/1–2, str. 53–57.
- Jurić Pahor, M. (2016). O nujnosti pričevanja, Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič, Tržiški muzej, str. 189–198.
- Kokalj Kočevar, M. (2010). Mednarodni odbor koncentracijskega taborišča Mauthausen in njegova vloga pri vzgoji in posredovanju sporočil mladim. V: Zgodovina v šoli, letnik 19/3–4, str. 62–64.
- Košak, D. (2010). Terensko delo na območju bivšega delavskega taborišča na Ljubelju, podružnice Mauthausna. V: Zgodovina v šoli, letnik 19/1–2, str. 73–81.
- Kramberger, T. (2016). Memorija/pozaba, zgodovina, diskurz: premislek o ključnih pojmi, njihovi politični arhitekturi in njihovih družbenih učinkih glede na »koncentracijsko vesolje«, Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič: Tržiški muzej, str. 99–139.
- Odlok o razglasitvi območja Taborišča Ljubelj za kulturni spomenik državnega pomena (Uradni list RS, št. 21/14).
- Perko, V. (2016). Muzeji in prostori spomina, Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič: Tržiški muzej, str. 209–214.
- Potočnik, D. (2004). Ekskurzije in pouk zgodovine. V: Zgodovina v šoli, letnik 12/3–4. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, str. 65–68.
- Romšak, J., Hočevar, S. (2014). Koncentracijsko taborišče Ljubelj jug, Podružnica Mauthausna 1943–1945, Tržič: Tržiški muzej.
- Program osnovna šola. Zgodovina (2011). Učni načrt. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo.
- Tessier, Ch. (2016). Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. V: Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj. Tržič: Tržiški muzej, str. 71–77.
- Tišler, J., Rovšek, J. (1995). Mauthausen na Ljubelju: koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, Tiskarna Drava.
- Trojjar, Š. (1996). Vloga slik pri pouku zgodovine in nove možnosti modernega slikovnega prikazovanja 2. del. V: Zgodovina v šoli, letnik 5/4, str. 31–38.
- Trškan, D. (2001). Metoda dela s slikovnim gradivom pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli, letnik 10/1, str. 3–6.
- Trškan D. (2007). Lokalna zgodovina – učenje z odkrivanjem. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Trškan, D. (2011). Lokalna zgodovina v srednješolskih učbenikih za zgodovina od leta 1945 do leta 2010 v Sloveniji. V: Trojjarjev zbornik, uredila Danijela Trškan. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, str. 211–224.
- Weber, T. (1992). Statična in dinamična slika pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Ljubljana, letnik 6/1, str. 38–48.
- Weber, Tomaž (1994). Razlikujmo načine in namene stvarnega pouka pri zgodovinskem delu (ekskurzije). V: Zgodovina v šoli, letnik 3/4, str. 30–36.